

2. Клець В. К. «Як хочеш піти, то перш вузлика зав'яжи»: Рецензія на книгу І. Вишниченка «Німці в Україні» / В. К. Клець // Вопросы германской истории : сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Дніпропетровск, 2012.

3. Николаевцы : Энциклопедический словарь. 1789–1999 / ред. совет: А. Г. Зеленский, Л. П. Костюк и др. – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – 376 с. (2000 персоналий, 1500 портретов и илл.).

4. Професори Одеського (Піворосійського) університету : Біографічний словник у 4-х т. / редкол.: Ю. О. Амброз, В. М. Білоус, Н. Л. Олшович та інш. – Одеса : Астропринт, 2000.

5. Страницы военного скрополя старой Одессы : Биографический справочник в 3 кн. / сост. И. В. Дивный. – К., 1996–2001.

6. *Amburger E.* Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: ein biographisches Lexikon / E. Amburger. – Lüneburg, Erlangen, 1998.

7. Deutschbaltisches biographisches Lexikon. 1710–1960. – Köln, Wien : Böhlau-Verlag, 1970.

8. Mennonitisches Lexikon. Bd. 1–4. – Bd. 1, 2 / Ch. Hege, Ch. Neff. – Frankfurt-am-Main, Weichhof, 1913, 1937; Bd. 3,4 / H. Bender, F. Crous. – Karlsruhe, 1958, 1967.

Надійшла до редколегії 20.11.2012

УДК 930.1(47)(=112.2)»1914/1917»

О. М. Кадол

Криворізький національний університет

АНТИНІМЕЦЬКА КАМПАНІЯ В РОСІЇ, 1914–1917 рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ НАЦІОНАЛІЗМУ, ЕТНОПОЛІТИКИ ТА ДОКТРИНИ «П'ЯТОЇ КОЛОНИ»

Викладено історіографічний аналіз проблем націоналізму, етнополітики та доктрини німецької «п'ятої колони» в антинімецькій кампанії 1914–1917 рр.

Ключові слова: історіографія, антинімецька кампанія, Перша світова війна, «німецьке питання», націоналізм, етнополітика, доктрина «п'ятої колони».

Изложен историографический анализ проблем национализма, этнополитики и доктрины пятой колонны в антинемецкой кампании 1914–1917 гг.

Ключевые слова: историография, антинемецкая кампания, Первая мировая война, «германский вопрос», национализм, этнополитика, доктрина «пятой колонны».

In the article the historiographical analysis of the problems of nationalism, ethnic policy and doctrine of the German «fifth column» in the anti-German campaign 1914–1917 are determined.

Keywords: historiography, Antigerman campaign, the World War I, the «German question», nationalism, ethnic policy, the doctrine of «fifth column».

Im Beitrag wurde die historiographische Analyse der Probleme von Nationalismus, Ethnopolitik und der Doktrin der deutschen «Fünften Kolonne» in der antideutschen Kampagne von 1914–1917 widergegeben.

Schlüsselbegriffe: Historiographie, antideutsche Kampagne, Erster Weltkrieg, «Deutsche Frage», Nationalismus, Ethnopolitik, Doktrin der «Fünften Kolonne».

Сучасна історіографія російських німців розвивається в напрямку створення достовірної етнічної історії, локальний вимір якої вписано як у регіональний, так і у глобальний (загальноросійський та світовий) контекст. Останнім часом все більшого поширення набувають дослідження «німецького питання» в роки Першої світової війни. Значних успіхів у вивченні проблеми досягли дослідники з Росії, України, Німеччини, США. Тому актуальним є вивчення їх доробку із проблем націоналізму, етнополітики та доктрини німецької «п'ятої колони» в зазначений період.

За останні десятиліття вийшов ряд фундаментальних робіт, присвячених долі німецьких поселенців у Росії: монографії І. Фляйшхауер [1], Д. Брайдеса [2], Д. Нойтатца [3] та А. Айсфельда [4] докладно висвітлюють це питання. Проблема російських німців у Першу світову війну була висвітлена в роботах І. Фляйшхауер [1] та М. Бухсвайлера [5]. Автори прийшли до спільного висновку, що війна дозволила російським шовіністам узаконити заходи утисків супроти німецько-колоністської спільноти. Головіну причину погіршення російсько-німецьких відносин І. Фляйшхауер вбачає у гостроті земельного питання.

Робота А. Айсфельда «Російські німці» [4] стала стапною в дослідженні «німецького питання». Автор вказав і на земельну проблему, що знаходилася в основі антинімецьких настроїв, і на роль російської преси в нагнітанні германофобії, що підживлювалася націоналіс-

тичними ідеями. На прикладі вивчення участі німців у суспільно-політичному житті Росії, дослідник спростував міф про німців як «державу в державі» – одну з провідних ідей російських націоналістів [6].

Розробці питань діяльності контррозвідки та жапдармсько-поліцейських органів влади в роки війни присвячена чи не єдина в цьому відношенні монографія російського дослідника М. Грскова [18]. Автор розглянув питання шпигунації, колабораціонізму, протидії російських спецслужб підривної діяльності центральних держав, джерельні можливості жапдармських архівів [19] тощо. Винятковими за своїм змістом є роботи В. Сідака [20] та О. Ярмиша [21], що присвячені протидії розвідувально-підривної діяльності іноземних держав на Півдні та Південному Заході Російської імперії. У поле зору дослідників потрапило й німецьке населення. Монографія О. Ярмиша присвячена аналізу внутрішньої структури жапдармсько-поліцейських відомств. Так, автор згадує 9-те діловодство департаменту поліції «у військових справах і боротьбі з так званим німецьким засиллям». Це чи не єдине подібне дослідження, проведене на основі широкого кола архівних джерел, яке спонукає якнайширше розглянути роль жапдармсько-поліцейської влади у вирішенні «німецького питання» в роки війни. Дослідження В. Сідака присвячене безпосередньо діяльності спецслужб Австро-Угорщини, Росії та Німецького рейху на територіях південно-західних губерній Росії, які стали ареною запеклих бойових дій трьох імперій у роки Першої світової війни. Автор не підтверджує, але й не спростовує тезу про «шпигунське засилля» російських німців, яка так довго обговорювалася не тільки військовим керівництвом царської армії, а й теоретиками контррозвідувальної діяльності, радянськими військовими аналітиками тощо [22].

Це положення важливе у світлі виявлених архівних документів та проведеного аналізу доктрини німецької «п'ятої колонії» [23]. Її спадковість в ідеології та практиці царизму і Радянської влади подано у ряді робіт О. Кадола [24; 25], що співзвучні з дослідженнями зарубіжних дослідників Т. Чернової [26], С. Неліповіча [15] та С. Зіннер [27]. Зазначений аспект проблеми антинімецьких кампаній військового часу найчастіше залишається поза увагою дослідників. Не можна ігнорувати того факту, що на початку 1990–2000-х рр. з'явилися різноманітні публікації, які знову реанімують міф німецької «внутрішньої загрози». Цей факт затьмарюється тим, що названі роботи – дітище академічного середовища. Так, без жодного критичного ана-

лізу в Києві було перевидаано роботу К. Звонарьова «Агентурная разведка» [22], яка використовувалася свого часу органами дсржбезпеки НКВС як навчальний посібник. Автор активно підтримував концепцію «п'ятої колонії», звинувативши німецько-колоністське населення у шпигунстві та неояльності стосовно Росії протягом 1914–1917 рр. В цілому він повторив тези антинімецької публіцистики, проте надав їм характеру науковості. Слід занотувати, що перевидання цієї книги у Москві супроводжувала вступна стаття, в якій праця була названа фундаментальною роботою з теорії та історії розвідки. Проте відсутня достовірна оцінка постулатів, висловлених К. Звонарьовим. Це вкрай необхідно, щоб наші сучасники не уподібнювалися російським шовіністам царської епохи.

Іншим аналогічним прикладом стала публікація архівних матеріалів у журналі «Родина» [28]. Автор С. Кудряпов, також без критичного підходу до джерела, підготував витяг зі збірки документів «Немецкий шпионаж в царской России», яка використовувалася з метою політпропаганди у роки Великої Вітчизняної війни. Навіть сама назва публікації вичиспована з історичного контексту. Повний текст даної збірки, що вийшла у 1942 р. за редакцією співробітників Державного архіву НКВС Нікітінського і Софінова з грифом «Секретно», вдалося виявити шляхом архівного пошуку [23]. Його аналіз свідчить про заангажованість документів та тенденційність укладачів.

Дискурс націоналізму пропонує подивитися на історію російських німців під новим кутом зору. Застосувати дискурсивні практики націотворення й націоналізму змогли ряд дослідників. Так, О. Міллер (Росія), А. Капіслер (ФРН), М. фон Хаген (США), П. Холквіст (США), Е. Нор (США) відмовилися від моноетнічного русоцентристського погляду на Російську імперію як державу одного народу. В монографії А. Капіслера [29], що є першою вдалою спробою огляду поліетнічної історії Росії, дослідник торкнувся дискримінаційної політики супроти німецького населення. Царський уряд, за твердженням автора, втративши опору в суспільстві, знайшов нову інтеграційну ідологію – російський націоналізм, який поставив під сумнів лояльність ряду народностей, у тому числі й німців. Націоналізм влади, національні рухи й есесейні вимоги окраїнних суспільних сліт, що призвели до краху імперської ідеї, стали важливим фактором розпаду Російської імперії.

Дещо ширше підійшов до теми дослідження О. Міллер [30]. Так, зокрема, його постулати про пошук імперією Романових критеріїв ідентичності, лояльності та мовної політики значно розширюють

простір сприйняття русифікаторських проєктів російського уряду. Важливо, що дослідник згадує теорію «політики населення» як результат єднання російського націоналістичного дискурсу з державною етнополітикою на окраїнах Російської імперії [30; 77].

Розробка проблеми посилення етнічної самосвідомості та мобілізації етнічності у воєнний час 1914–1917 рр. знайшла відображення в роботах М. фон Хагена [32]. Останній неодноразово звертався у своїх дослідженнях до поліетнічного ракурсу висвітлення імперської історії Росії [33]. Зокрема, він розглянув загострення становища німецького населення крізь призму кризи ідентичності самосвідомості населення в роки війни 1914–1917 рр., що еволюціонувала від традиційної династично-конфесійно-станової системи до класово-етнічної. Автор прийшов до висновку, що міжнаціональні відносини у воєнний час перебували під тиском мілітаризації (військова політика стосовно цивільного переросійського населення, окупація, тактика «випаленої землі»), етнічні дискримінаційні заходи по обидві лінії фронту, система поліцейського нагляду за громадянами, розширення критеріїв неблагонадійності за етноконфесійною ознакою).

Долго російських пімців крізь призму тотальної мобілізації та «політики населення» пропонує розглянути П. Холквіст [31]. Зазначивши, що мілітаризація породжується безпосередньо громадянським суспільством, а не нав'язується виключно владою, дослідник констатував, що ідея тотальної війни проти «неблагонадійного» населення не випикла в готовому вигляді у 1914 р. Автор спирається на цілий комплекс джерел та досліджень. Зокрема, він посилається на дисертацію Е. Лора [34]. Останній автор дійшов висновку, що, розпочавшись із тимчасових заходів, покликаних забезпечити тил, антинімецька політика переросла в кампанію «націоналізації імперії». Відмова від натуралізації іноземців, конфіскація земель і підприємств у цілих етносів, масові депортації, заохочення стихійного насильства проти «іногородців» – усе це бумсрангом вдарило по традиційних основах імперського ладу.

Свій внесок у вивчення проблеми зробив В. Фуллер [35]. Його робота безпосередньо присвячена темі винигономанії, яка, на думку дослідника, стала передвісником занепаду Росії та виявила головні риси майбутніх більшовицьких репресій – одержимість пошуком «внутрішнього ворога» та презумпція винуватості.

Важливий аспект проблеми знайшов висвітлення в роботах В. Дьонінгхауза [36; 37]. Дослідник висвітлює боротьбу із «німцеським засиллям» як еволюційний процес від патріотизму до націона-

лістичного радикалізму. В іншій своїй роботі він торкнувся «політички населення», яка слугувала підґрунтям для репресій з боку як царської, так і Радянської влади [38]. Прояви германофобії та шовіністичних ексцесів «боротьби із німецьким засиллям», що мали місце в цивільних конфліктах і соціальних відносинах, відзначено в публікаціях Б. Колоницького [39], С. Фоміна [40]. Розгляду «німецького питання» в діяльності Думи присвячено ряд робіт С. Бааха [41; 42]. Дослідженню концепції німецької «п'ятої колонії» присвячена робота Л. де Юнга [43]. Витоки подібної політичної міфотворчості автор вбачає у часах Першої світової війни.

Отже, 1. Засади дискурсу націоналізму визначено у працях сучасних зарубіжних дослідників (О. Міллер, Е. Лор, М. фон Хаген, П. Холквіст та ін.). І хоча більшість з них дотично розглядають німецьку колонізацію на тлі полістичної історії Російської імперії, проте їх основоположні постулати важливі для побудови теоретико-методологічної складової дослідження «німецького питання» в етнополітиці царизму. Це, насамперед, 1) концепція «політики населення»: П. Холквіст, П. Полян, В. Дьонінгхауз; 2) засади імперського парадигму: О. Міллер; 3) концепт Е. Лора щодо «проекту націоналізації Російської імперії» в 1914–1917 рр.; 4) положення М. фон Хагена про посилення «мобілізації етнічності».

2. Доктрина німецької «п'ятої колонії», особлива роль в антимімецькій кампанії жапдармсько-поліцейської та воєнної влади, спадковість репресивно-депортаційної політики щодо німецького населення за царату та радянських часів дотично розглянуто в роботах В. Сідака, О. Ярмиша, М. Грескова, І. де Л. Юнга, С. Зіннер, І. Неліповича, В. Піколаї, К. Звопярьова, А. Савіна, О. Кадолла. Така спадкоємність, зокрема, знаходить пояснення в геополітичних інтересах держави, яка в надзвичайних умовах війни та міжнародної конфронтації застосовує репресивні акції до представників іпонаціональних меншин. Цей аспект теми – один із найменш досліджених в історіографії. Проте новий якісний прорив, поглиблений аналіз документів, залучення досягнень західної методології, перехід від гранд-наративу до мікроісторії, органічний синтез різних концепцій і, головне, постійний творчий пошук – визначальна риса сучасних досліджень з проблеми.

Бібліографічні посилання

1. *Fleischchauer I. Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russischer Kulturgemeinschaft / I. Fleischchauer. – Stuttgart, 1986. – 671 s.*

2. *Brandes D.* Von der Zaren adoptier. Die deutschen Kolonisten und der Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914 / D. Brandes. – München, 1993. – 549 s.

3. *Neutatz D.* Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalität und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993. – 478 s.

4. *Eisfeld A.* Die Russladdutschen. (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat) / A. Eisfeld. – München, 1992. – 224 s.

5. *Buchsweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – Fall doppelter Loyalität? / M. Buchsweiler. – Weinsberg, 1984. – 499 s.

6. *Айсфельд А.* Пемсцокос население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1917 гг. / А. Айсфельд // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов / отв. ред. С.И. Бобылева. – Днепропетровск : ДГУ, 2007. – С. 28–42.

7. *Айсфельд А.* Демпортация / А. Айсфельд, В. Бруль // Пемцы России: энциклопедия: т. 1.: В. Карев (пред. редкол.). – М.: ЭРИ, 1999. – С. 696–703.

8. *Нелипович С. Г.* Воспом. ведомство и мепнопиты России в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). / С. Г. Нелипович // Этнические пемцы России: Исторический феномен народа в пути: матер. Междунар. научной конф. Москва, 17–21 сентября 2008 г. / отв. ред. А. А. Германа. – С. 85–103.

9. *Нелипович С. Г.* Генспрал от ипфапгерии Н.И. Янушкевич: «Пемсцкую пакость уволить, и без пажностей...» Демпортации в России 1914–1918 гг. / С. Г. Нелипович // Воспом.-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–51.

10. *Нелипович С. Г.* Роль воспомного руководства России в «пемсцком вопросе» в годы первой мировой войны (1914–1917) / С. Г. Нелипович // Российские пемцы. Проблемы истории, языка и современного положения: материалы Междунар. науч. конф. Алапа, 17–19 сентября 1995 г. – М.: Готика, 1996. – С. 262–283.

11. *Нелипович С.* Политика оккупационных властей Центральных держав в отношении пемцев Царства Польского. 1915–1918 гг. / С. Нелипович // Пемцы России: Социально-экономическое и духовное развитие 1871–1941 гг.: матер. Междунар. научной конф. – М., 2002.

12. *Нелипович С. Г.* Переселение пемцев из Восточной Пруссии в Россию: «вольнопселенные», или злокпеления восточнопруссских пемцев в России (1914–1917 гг.) / С. Г. Нелипович // Миграционные процессы среди российских пемцев: исторический аспект : матер. Междунар. науч. конф.). – М., 1998.

13. *Нелипович С.* Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Нелипович // Воспом.-истор. журнал. – 2000. – № 2.

14. *Нелипович С. Г.* Источники по истории пемсцких колонистов в годы первой мировой войны (обзор документов РГВИА) / С. Г. Нелипович //

Российские немцы. Историография и источниковедение: матер. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 1997. – С. 106–117.

15. *Нелипович С. Г.* Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века : историография вопроса и круг источников. / С. Г. Нелипович // Немцы России и СССР. 1901–1941: матер. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 2000. – С. 365–380.

16. *Нелипович С. Г.* Немцы на российской военной службе: исторический и историографический феномен / С. Г. Нелипович // Немцы России в контексте отечественной истории: Общие проблемы и региональные особенности : матер. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 1999. – С. 238–248.

17. *Нелипович С. Г.* В поисках «внутреннего врага»: Депортационная политика России (1914–1915) // Первая мировая война и участие в ней России, 1914–1918. – М., 1994. – Ч. 1. – С. 51–64.

18. *Греков И. В.* Русская контрразведка в 1905–1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы. / И. В. Греков. – М. : МОНФ, 2000 / Режим доступа : <http://militera.lib.ru/research/grekov/index.html>

19. *Греков И. В.* Жаңдармские архивы как исторический источник по проблеме «немцы Сибири» / И. В. Греков // Российские немцы. Историография и источниковедение. – М. : Готика, 1997. – С. 260–263.

20. *Сідак В. С.* Українські землі кінця XIX початку XX ст. – арена таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб) / В. С. Сідак. – К. : Вид-во Академії СБУ, 1997.

21. *Ярмиш О. П.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. П. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001.

22. *Звоначарёв К. К.* Агентурная разведка : Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. Кн. 2. – М. : БДЦ-пресс, 2003. – 224 с.

23. ЦДАК України. – Ф. 2233, спр. 353. Німецький шпיוнаж в царській Росії. Сборник документів. – М., 1942: изд. управління Государственними архівами НКВД СРСР / Пикитинский И., Софипов Н. Секретно. Екземпляр № 754. 319 Арк.

24. *Кадол О. М.* Етнічні німці у світлі воєнної політики Російської імперії та СРСР: постановка проблеми / О. М. Кадол // Друга світова війна та доля народів України : матер. 2 Всукраїнської наук. конф. – К. : Ін-тут історії НАН України, Ін-т етнопонаціональних та політичних досліджень НАН України, 2007. – С. 7–18.

25. *Кадол А. П.* «Внутренний фронт»: этнические немцы Украины в военной политике и идеологическом противостоянии нацистов и советских властей в период оккупации (1941–1944 гг.) / А. П. Кадол // Вторая мировая война в контексте всемирной истории: сб. научн. статей по итогам Междунар. научной конф. (г. Волгоград, 7–8 октября 2010 г.). – Волгоград : Изд. ВГПУ «Перемена», 2010. – С. 159–164.

26. *Чернова Т. Н.* Проблема лояльности и толерантности российских немцев в годы Первой мировой войны (в свете новейших исследований) / Т. Н. Чернова // Российские немцы в инопонациональном окружении: про-

блемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: матер. Междунар. научной конф. Саратов, 14–19 сентября 2004 г. / под ред. А. А. Германа. – М. : МСНК-пресс, 2005. – С. 236245.

27. Samuel D. Sinner. Der Genozid an Russlanddeutschen 1915–1949. / D. Samuel Fargo. – Nord Dakota, 2000. – 353 s.

28. Пемсцкий шпионаж в России / подг. публ. С. Кудряшов // Родина. – 1993. – № 5/6. – С. 92–95.

29. *Каппелер Андреас*. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер / пер. з англ. Х. Назарквич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-тво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.

30. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования. / А. Миллер. – М. : Повос лит. обозрение, 2006. – 248 с.

31. *Холквист П.* Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения» / П. Холквист // Россия и Первая мировая война: матер. Междунар. науч. коллоквиума. – СПб. : Изд. Ин-та рос. истории РАН, 1999. – С. 83–102.

32. *Хаген фон М.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. Хаген фон // Россия и Первая мировая война : матер. Междунар. науч. конф. – СПб. : Изд. Ин-та российской истории РАН, 1999. – С. 385–405.

33. *Хаген фон М.* Пределы реформ: национализм и русская императорская армия в 1874–1917 годы / М. Хаген фон // Отечественная история. – 2004. – № 5. – С. 37–49.

34. *Лор Э.* Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Э. Лор / пер. с англ. В. Макарова. – М. : Повос лит. обозрение, 2012. – 304 с.

35. *Фуллер У.* Внутренний враг: Шпионаж и закат императорской России / У. Фуллер / авт. пер. с англ. М. Маликовой. – М. : Повос лит. обозрение, 2009. – 376 с.

36. *Дёшингхаус В.* Между патриотизмом и радикализмом: борьба с «пемсцким засильем» в Москве в период Первой мировой войны / В. Дёшингхаус // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровк : РВВ ДНУ, 2003. – С. 85–107.

37. *Дёшингхаус В.* Немцы в общественной жизни Москвы: симбиоз и конфликт (1494–1941) / В. Дёшингхаус. – М., 2004.

38. *Дёшингхаус В.* В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). / В. Дёшингхаус. – М. : РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 727 с.

39. *Колоницкий Б.* Занимательная ксенophobia: Опасное путешествие из Петербурга в Петроград и обратно / Б. Колоницкий // «Дело»: аналитический сженсдельник. – 30.08.2004. – С. 14–18.

40. *Ганина Н. А.* Граф Келлер / Н. А. Ганина, С. В. Фомин, Р. Г. Гагкуев, С. С. Балмасов. – М. : Носев, 2007. – 1162 с.

41. *Баах С. В.* Законопроект П. А. Столыпина об ограничении иностранного землевладения в Юго-Западном крае Российской империи. / С. В. Баах // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941). – М. : ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 59–70.

42. *Баах С. В.* «Немецкое засилье»: идея борьбы с «внутренним немцем» в деятельности общественных и государственных учреждений Российской империи / С. В. Баах // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности : матер. Междунар. науч. конф. Саратов, 14–19 сентября, 2004 г. / под ред. А. А. Германа. – М. : МСНК-пресс, 2005. – С. 230–235.

43. Луи де Йонг. Пятая колонна в Западной Европе: Загадки третьего рейха. – М. : Вече, 2004. – 384 с.

Надійшла до редколегії 23.12.2012